
ETNOLINGWISTYKA

PROBLEMY JĘZYKA I KULTURY

24

Lublin 2012

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

że już raz miał okazję publikować w Nowym Sadzie swoją rozprawę o oralności w tomie *Usmeno/pisano* redagowanym przez Svetozara Petrovicia w roku 1986.

Promocja książki *Jezik – slika – svet* została poprzedzona 22 IX 2011 trzema wykładami w Serbskiej Akademii Nauk w Belgradzie: Jerzego Bartmińskiego *Linguistic world-view as a problem of cognitive etnolinguistics* oraz Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej:

(1) *Картина мира и человека в люблинском словаре стереотипов* i (2) *Исследования по миру ценностей славян и их соседей в рамках программы EUROJOS*. Spotkania zaowocowały wyrażeniem gotowości serbskich uczonych włączenia się w prace międzynarodowego konwersatorium EUROJOS i deklaracją opracowania konceptów: godności (Dejan Ajdaczić), wolności (Raina Dragičević), Europy (Tania Petrović), domu (Dejan Ajdaczić, Stana Ristić).

Marta Bjeletić

UWAGI TŁUMACZA NA MARGINESIE
SERBSKIEGO PRZEKŁADU KSIĄŻKI JERZEGO
BARTMIŃSKIEGO *Jezik – slika – svet*.
Етнолингвистичке студије

1. Przekładanie na język serbski wyboru prac etnolingwistycznych Jerzego Bartmińskiego, opublikowanych w książce pt. *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije* (Beograd: SlovoSlavia, 2011) było niemałym wyzwaniem dla mnie jako tłumacza. Poza częścią teoretyczną, obejmującą zarówno wyjaśnienie podstawowych pojęć i kategorii, którymi Bartmiński operuje, jak też analizy wyników przeprowadzonych przez niego badań, mamy tu do czynienia z obfitym materiałem dokumentacyjnym, na który składają się definicje słownikowe, derywaty słowotwórcze, utarte kolokacje i frazeologizmy, skrzydlate słowa, teksty wszelakich rodzajów (przysłowia, poezja ludowa, kazania, cytaty z Biblii, urywki z literatury religijnej, literatury pięknej i publicystyki, dyskusje internetowe, kawały itd.) oraz materiał ankietowy. Chodzi więc o tekst złożony, zachwycający w swej różnorodności, lecz bynajmniej niełatwy do tłumaczenia.

Postaram się krótko przedstawić niektóre z problemów, z którymi zmagalam się podczas pracy nad przekładem.

2. W części teoretycznej opracowane są pojęcia (i terminy) takie, jak: *językowy obraz świata* (језичка слика света), *wartości* (вредности), *profil* (профил), *punkt widze-*

nia (тачка гледишта), *stereotyp* (стереотип), znane i obecne również w języku serbskim.

2.1. Istnieją jednak terminy, których nie można dokładnie przetłumaczyć. Na przykład, w języku polskim używa się terminu *język ogólny*, który na język serbski przekładamy jako „књижевни, стандардни језик”. Dla terminu *разговорни језик* Polacy wykorzystują termin *мова потoczна*. W definicjach słownikowych *potoczności* podkreśla się jej nieoficjalność, kolokwialność, stereotypowość i niezgodność z wiedzą naukową. Bartmiński natomiast traktuje to pojęcie jako centralną kategorię stylistyczną i używa w różnych kontekstach. Przekładałam je jako: *potoczne mišljenje* („свакодневно, уобичајено” мишљење), *potoczne užycie језыкуве* („свакодневна” употреба речи), *potoczny sens слова* („свакодневни, уобичајени” смисао речи), *potoczne pojmovanje* („свакодневно, разговорно” схватање), *wiedza potoczna* (свакодневно знање), *etyka potoczna* (свакодневна, уобичајена етика), *znaczenie potoczne* (разговорно значење), *potoczna świadomość језыкува* (свакодневна, уобичајена језичка свест), wreszcie – *potoczna konceptualizacja świata* („свакодневна, уобичајена” концептуализација света), która faktycznie jest podstawowym przedmiotem badań Bartmińskiego.

2.2. Traktując kategorię *punktu widzenia* jako czynnik podmiotowy, od którego zależy forma językowego obrazu świata, Bartmiński rekonstruuje potoczny językowy obraz *widzenia*, na podstawie wyrażań odnoszących się do konceptosfery widzenia. Na pod-

stawie tej analizy wydziela następujące elementy: *akt widzenia* (чин посматрања), *przedmiot widzenia* (предмет посматрања), *podmiot widzenia* (субјекат посматрања), *kąt widzenia* (угао посматрања), *pole widzenia* (видно поље), *narząd widzenia/wzroku* (organ вида), *punkt widzenia* (тачка гледишта). We wszystkich przytoczonych polskich formułach powtarza się słowo *widzenie*, ale w przekładzie na język serbski musimy użyć różnych wyrazów, a mianowicie: *чин/предмет/субјекат/угао посматрања, видно поље, орган вида, тачка гледишта*.

3. Materiał dokumentacyjny, jak podkreślono wyżej, jest bardzo bogaty i różnorodny, więc można było przewidzieć pojawienie się pewnych trudności w jego tłumaczeniu na język serbski.

3.1. Na przykład, mówiąc o stereotypie matki, Bartmiński przytacza cały szereg wyrazów hipokorystycznych (zdrobień adresatywnych), poświadczających utrwaloną w języku postawę serdeczności i czułości dzieci w stosunku do matki: *tama, tamcia, tameczka, mameńka, matuchna, mamula, matunia, mamuńka, mamusia, mamuśka; matczyisko, mateczka, mateńka, matuchna, matula, matuleńka, matulka, matunia, matusia, matuś*. Język serbski nie dysponuje podobną, bardzo rozwiniętą derywującą ekspresywną rzeczowników i z tego powodu przełożenie wszystkich wymienionych wyrazów faktycznie jest niemożliwe.

3.2. Trudne (raczej niemożliwe) do przetłumaczenia są też czasowniki pochodne od imienia *Iwan* (synonim Rosjanina): *podiwanić, zaiwanić* 'ukraść' oraz *przyiwanić* 'uderzyć', używane w swobodnym i żartobliwym rejestrze polszczyzny potocznej.

3.3. W tekście występują zarówno wspólne dla obu języków wyrażenia, na przykład: *kukułcze jajo* (кукавичје јаје), *jak go matka zrodziła* (као од мајке рођен), *lekki jak piórko* (лак као перо), jak też wyrażenia mające niezupełnie dokładne ekwiwalenty, na przykład: *pijany jak szewc* (пијан као мајка, земља), *jasne jak słońce* (јасно као дан), *jak matkę kocham* (мајке ми).

3.4. Dla nas natomiast najciekawsze są wyrażenia, których nie ma w języku serb-

skim, świadczące o semantycznym potencjale określonych polskich wyrazów. Słowo *matka*, na przykład, występuje w następujących wyrażeniach: *komisja-matka* (кандидациона комисија), *samolot-matka* (авион-носач), *statek-matka* (матични брод), *kaseta-matka* („касета која служи за продуковање копија”). Są też wyrażenia uwarunkowane historycznie, geograficznie i kulturowo (i właśnie z tego powodu nieznane w języku serbskim), na przykład *ruski miesiąc* (руски месец) w znaczeniu 'długo'. Wyrażenie to bowiem utrwała pewien uderzający szczegół z dziedziny kultury grekokatolickich Ukraińców – mianowicie późniejsze niż u Polaków obchodzenie świąt (bo wedle kalendarza juliańskiego, a nie gregoriańskiego), co rozdziło wrażenie, że miesiąc *ruski* jest dłuższy.

3.5. Dla polskiego i serbskiego języka wspólne są utarte połączenia: *literatura rosyjska* (руска књижевност), *balet rosyjski* (руски балет) oraz wyrażenie idiomatyczne *rosyjska ruletka* (руски рулет). Natomiast kolokacje takie, jak *armia rosyjska* (руска армија), *żołnierz rosyjski* (руски војник), *rosyjski czotg* (руски тенк) mają dla Polaków znaczenie inne niż dla Serbów – utrwalają tę stronę obrazu Rosji, która we wzajemnych stosunkach politycznych była przez Polaków odbierana jako szczególnie agresywna. W socjolektach współczesnej polszczyzny funkcjonują zestawienia takie, jak: *ruska dolina* (руски цен) 'rozbój, kradzież', *ruska narkoza* (руска наркоза) 'gumowy młotek', *ruskie perfumy* (руски парфем) 'miotacz gazowy', świadczące o kojarzeniu Rosjan ze złodziejstwem i bezwzględnością. W języku serbskim takich zestawień nie ma, ale znane i używane jest wyrażenie *руска мађуја* (rosyjska mafia).

3.6. Jeśli chodzi o frazeologizmy, tj. o połączenia o zatartej, nieprzejrzystej motywacji, to w większości przypadków na język serbski można przetłumaczyć tylko ich znaczenia, na przykład: *wieszać psy na kimś* („олажавати, клеветати некога”), *strzelić byka* („извалити глупост”), *mieć bielmo na oczach* („бити заслепљен”), *zamydlić oczy* („довести некога у заблуду”), *pleść duby smalone* („лупетати глупости”), *zalać sadła za skórę*

(„дозлогрдити некоме”), *oddać wet za wet* („вратити мило за драго”), *koś ma dobrze/źle umeblowane // pod sufitem* („(не) бити шашав, хакнут”) itd. Oczywiście, istnieją i frazeologizmy wspólne dla obu języków, takie jak: *(zbić kogoś) tak, że go rodzona matka nie pozna* (измлатити некога да га ни рођена мајка не препозна), *trzymać się matczynej spódnicy* (држати се мајци за сукњу), *czuć się jak w domu* (осећати се као код куће), *przyjąć kogoś pod swój dach* (примити некога под свој кров) itd.

3.7. Jako materiał ilustracyjny w książce przytoczone są liczne urywki z utworów literatury pięknej, autorów takich jak Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Cyprian Kamil Norwid, Stefan Żeromski, Stanisław Wyspiański, Bolesław Leśmian, Antoni Słonimski, Władysław Broniewski, Czesław Miłosz, Tadeusz Różewicz, Wisława Szymborska, Sławomir Mrożek (by wymienić tylko najwybitniejszych). W przypadku wierszy (na przykład całych urywków z *Pana Tadeusza*) zdecydowaliśmy się na przekład filologiczny, przy którym został podany i oryginał, by czytelnik zyskał najbardziej dokładne wyobrażenie o tym, co Bartmiński chce tymi wierszami udokumentować.

4. Ostatnią kwestią, na którą chciałabym zwrócić uwagę, jest to, że niektóre stereotypy, omówione w książce, w polskim i serbskim języku mają różne wykładniki leksykalne, co z kolei mogłoby wskazywać na pewne różnice w ich potocznej konceptualizacji w danym języku.

4.1. W języku polskim, na przykład, istnieje tylko jeden wyraz na oznaczenie pojęcia ojczyzny, mianowicie – *ojczyzna*. Ten wyraz we współczesnej polszczyźnie ogólnej zachowuje ślady swojego pierwotnego znaczenia ‘ojcowizna’, co poświadcza przymiotnik *ojczysty*, łączący dwa znaczenia: ‘rodzicielski, rodzinny’ (родитељски, родни), np. *dom ojczysty* (родна кућа), *wieś ojczysta* (родно село) i ‘narodowy’ (народни, национални), np. *dzieje*

ojczyste (национална историја), *język ojczysty* (матерњи језик)¹.

Polskiemu wyrazowi *ojczyzna* odpowiada serbski *отаџбина*, którego pierwotnym znaczeniem też było ‘ojcowizna, grunt odziedziczony po ojcu’. Ale w języku serbskim pojęcie ojczyzny może być oznaczone jeszcze jednym wyrazem – *домовина*, z pierwotnym znaczeniem ‘dom i domostwo (to, co przynależy jednej rodzinie; osoby, które razem mieszkają i pracują)’.

W polskich słownikach zamieszczone zostały przykłady użycia wyrazu *ojczyzna*, informujące o tym, jak modelowana jest relacja człowiek – ojczyzna i jakie scenariusze zachowań wobec ojczyzny funkcjonują w polskim języku i kulturze. Tłumaczyliśmy je na język serbski w różny sposób. Tam, gdzie chodziło o scenariusze tworzone w duchu etyki patriotyczno-heroicznej, spontanicznie nasuwało się słowo *отаџбина*: *bronić ojczyznę* (бранити отаџбину); *walczyć, przelewać krew, umrzeć, zginąć, poleć za ojczyznę* (борити се, проливати крв, умрети, погинути, пасти за отаџбину); *synowie ojczyzny* (синови отаџбине), *wróg, zdrajca ojczyzny* (непријатељ, издајник отаџбине), *hasło: Bóg, honor, ojczyzna* (Бог, част, отаџбина). Poza tym tradycyjnym etosem heroicznej ofiary dla ojczyzny używaliśmy słowa *домовина*: *żyć poza ojczyzną* (живети изван домовине), *Europa ojczyzn* (Европа домовина), *mala ojczyzna* (мала домовина); przysłowia: *Tam ojczyzna, gdzie dobrze* (Домовина је тамо, где је добро), *Na każdym ustach ojczyzna, a w sercu mróz* (Сва уста о домовини, а у срцу мраз).

4.2. W polskich słownikach pod hasłami *wschód* (исток) i *zachód* (запад), wyróżnia się trzy podstawowe znaczenia: czasowe (‘pora ukazania się słońca’ / ‘pora chowania się słońca’), kierunkowe (‘strona świata, z której ukazuje się słońce’ / ‘strona świata, w której słońce znika’) i przestrzenne (‘kraje leżące w wschodniej części świata’ / ‘kraje leżące w zachodniej części świata’).

¹ O opozycji *język ojczysty* – *język obcy* Bartmiński pisze: „Język ojczysty jest jeden, ten, który przyswajamy ‘z mlekiem matki’, w którym spontanicznie myślimy, w którym najgłębiej czujemy i najswobodniej się wyrażamy. . .”. Rzecz ciekawa, że język, który „przyswajamy ‘z mlekiem matki’” w języku polskim został określony jako „ojczysty”, podczas gdy w języku serbskim nazwany on jest zgodnie z podaną definicją – jako „macierzysty”.

W *Słowniku Serbskiej Akademii Nauk i Sztuki* (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959–) znaczenia te podane są w nieco innej kolejności: otóż na pierwszym miejscu znalazło się tu znaczenie kierunkowe, na drugim czasowe, a znaczenie przestrzenne też zajmuje trzecie miejsce. Pierwsze i trzecie znaczenie, tj. ‘страна света на којој Сунце излази’ i ‘земље и народи источне хемисфере’ są typowe dla wyrazu *исток*, natomiast współczesny przeciętny użytkownik języka nie używa wyrazu *исток* w znaczeniu ‘излазак, излажење, појављивање (*Сунца*); *свитање, зора*’. We współczesnej serbszczyźnie na określenie tego zjawiska ustaliło się wyrażenie *излазак* (*Сунца*). Odpowiednio, dla wyrazu *запад* normalne są znaczenia ‘страна света на којој Сунце залази’ i ‘земље и народи западне хемисфере’, podczas gdy w znaczeniu ‘залазак, залажење, заход (обично *Сунца*), време *Сунчева заласка*’ dzisiaj używa się wyrażenia *залазак* (*Сунца*).

4.3. Dla ‘domu’ w języku serbskim istnieją dwa wyrazy: *кућа* i *дом*. W *Słowniku Serbskiej Akademii* dla wyrazu *кућа* podaje się 14 odrębnych znaczeń, z których wymienimy tylko pierwsze (z sześcioma podznanieniami): ‘грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу’; ‘родни породични дом, домаће огњиште; породица’; ‘станиште, пребивалиште (животиња)’; ‘све зграде једног домаћинства или једне задруге’; ‘кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство’; ‘кућне потрепштине, покућство потребно за вођење кућанства’. Dla wyrazu *дом* wyodrębniono siedem znaczeń, z których pierwsze (z czterema podznanieniami) jest następujące: ‘кућа као место где човек живи са својом породицом’; ‘домаће огњиште, породица, породична заједница’; ‘станиште, пребивалиште (животиња)’; ‘родни крај, постојбина, отаџбина’.

Bartmiński stwierdza, że definicje *domu* w słownikach języka polskiego są bardzo ubogie, a przy tym nadmiernie rozczłonkowane. Ilustruje to przykładem z *Uniwersalnego słownika języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza, w którym wyróżnia się sześć osobnych znaczeń *domu* (w zasadzie zgodnych ze zna-

czzeniami wyodrębnionymi w *Słowniku Serbskiej Akademii*): (1) ‘budynek przeznaczony na mieszkania...’; (2) ‘mieszkanie, pomieszczenie mieszkalne, miejsce stałego zamieszkania’; (3) ‘rodzina, domownicy; także mieszkanie wraz z jego mieszkańcami’; (4) ‘ogół spraw rodzinnych, domowych; gospodarstwo domowe’; (5) ‘ród, rodzina, dynastia’; (6) ‘instytucja państwowa, społeczna, handlowa itp., mieszcząca się zwykle w osobnym lokalu lub budynku; także: budynek, w którym się ona znajduje; zakład, przedsiębiorstwo’.

Zdaniem autora, definicje słownikowe zmierzają do obiektywizacji opisu, w wyniku czego brak w nich odniesienia do sfery subiektywnych odczuć i wartości, do tego, czym jest dom dla ludzi, a wszak bez uwzględnienia konotacji nie ma wszechstronnego postrzegania i opisywania świata.

Wyniki badań eksperymentalnych pokazują natomiast, że w polskim obrazie domu dominują cechy dotyczące wymiaru psychospołecznego i aksjologicznego. Na pytanie, co stanowi o istocie „prawdziwego domu”, odpowiadano w następujący sposób: rodzina, miłość, ciepło, miejsce, do którego się wraca, zrozumienie, bezpieczeństwo, wspólnota, zaufanie, domowa atmosfera, pomoc, wsparcie, spokój, szacunek.

Niedawno w jednym z telewizyjnych programów krytyk muzyczny Predrag Popović (Predrag Popović), mówiąc o swoim rodzinnym domu, którego nigdy nie chciał opuścić, powiedział: „То није кућа, то је дом. Кућу можете да купите, а дом се прави” (To nie jest *kuća*, to jest *dom*. *Kućę* można kupić, a *dom* się tworzy). Ta wypowiedź zgadza się w znacznym stopniu z potocznym myśleniem polskich respondentów. Według mojego poczucia językowego, Popović trafnie rozróżnia znaczenia słów *dom* i *kuća*, ale tylko szczegółowe badania, przeprowadzone w serbskim środowisku, mogłyby potwierdzić bądź obalić to rozróżnienie.

Przykład ten wskazuje, że Bartmiński ma rację, podkreślając specjalne miejsce, które w badaniach językowego obrazu świata zajmują odpowiednio przygotowane i przeprowadzone badania ankietowe, dające dostęp do żywej i ak-

tualnej świadomości językowej mówiących. Autor uważa również, że za pomocą badań ankietowych, odwołujących się do poczucia językowego współczesnego użytkownika (każdego) języka, można zweryfikować wiarygodność definicji słownikowych.

5. Mój krótki wykład pomyślany jest jako przegląd książki częściowo z punktu widzenia tłumacza, a częściowo z punktu widzenia czytelnika, któremu nie są obce badania porównawcze języków słowiańskich. Otóż między przytoczonymi przykładami znalazły się zarówno te, które są wspólne dla języka polskiego i serbskiego, jak też i te, które są charakterystyczne tylko dla jednego z nich. Z przytoczonych tutaj przykładów wynika, że badania porównawcze nad językowym obrazem świata

Słowian, za którymi opowiada się autor książki, są uzasadnione i niezbędne. Celem tych badań jest komparacja narodowych języków i kultur w wybranych aspektach (na przykład badania porównawcze semantyki nazw wartości, stereotypów językowych, konceptualizacji czasu i przestrzeni w języku i w tekstach). Mam nadzieję, że niniejsza książka rzeczywiście stanie się inspiracją dla serbskich badaczy, by wzięli udział w nowym projekcie porównawczym pt. „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym”, przygotowanym w ramach międzynarodowego konwersatorium EUROJOS, wspieranym przez Komisję Etnolingwistyczną przy MKS, do czego zachęca sam Jerzy Bartmiński w *Słowie od autora*.